

Використання наочності на уроках історії: методи та прийоми

Виконала:
вчитель історії
Ланівського ліцею
Орешин О. І.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико - методологічні засади дослідження	
1.1. Поняття наочного навчання. Сутність умовно–графічних методів наочності	5
1.2. Методика роботи з умовно-графічною наочністю як альтернативний спосіб організації самостійної роботи на уроках історії.....	11
РОЗДІЛ 2. Практичне застосування елементів наочності у навчанні історії	
2.1. Система завдань на застосування наочності в організації самостійної роботи з теми «Перша світова війна (1914-1918рр.)».....	21
2.2. Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи шляхом виконання завдань з умовно-графічного циклу наочних методів навчання.....	25
ВИСНОВКИ.....	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	30

ВСТУП

Актуальність дослідження. Процес трансформації суспільно-політичних відносин, що відбувається в українському суспільстві, не оминув освіти, давши потужні імпульси для вдосконалення її змісту, розвитку інноваційної діяльності, форм та методів навчання.

Оновлена система освіти повинна бути такою, щоб кожна людина, яка закінчує школу, була достатньо підготовлена до повноцінного й свідомого життя в мінливих реаліях сучасного суспільства, до саморозвитку й самореалізації, мала важливі життєві компетенції. Оптимальні методики викладання мають формувати в учнів бажання і вміння самостійно навчатися все подальше життя, успішно співпрацювати, спілкуватися з іншими людьми, самостійно розв'язувати проблеми професійного й соціального самовизначення. Традиційний тип навчання за допомогою готових зразків, що засвоюються шляхом заучування, не сприяє розвитку творчої особистості.

Альтернативу репродуктивній системі навчання становить інноваційна технологія, головною функцією якої є «вміння» і «навички», де виявляється роль особистості учня, зростання його самостійності. Старшокласникам цілком доступна самостійна робота, яка стимулює їх до засвоєння понятійного апарату предмета, розвиває мислення, прищеплює навички роботи з додатковою літературою та підвищує пізнавальний інтерес до історії. Крім вже розроблених систем організації самостійної роботи звернемося до альтернативного способу організації даного типу навчання шляхом застосування наочності. Групування навчального матеріалу в лаконічні рамки схем, таблиць, графіків, діаграм дозволяє раціонально побудувати навчальний процес, полегшує сприйняття й засвоєння учнями складного матеріалу, розвиває логічне мислення.

РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження

1.1. Поняття наочного навчання. Сутність умовно-графічних методів наочності

Наочним називається таке навчання, при якому уявлення і поняття формуються в учнів на основі безпосереднього сприйняття явищ і предметів або за допомогою їх зображень. Наочне навчання на уроках історії відіграє особливу роль. Учні не мають можливості безпосередньо сприймати події минулого. Історичні події неповторні. Тому важливим джерелом історичних знань виступають різноманітні наочні засоби. Наочне навчання торкається не лише сфери почуттів при сприйнятті минулого, але й сфери мислення і виконує ряд функцій.

Наочність слугує опорою для розкриття сутності історичних явищ, формування основних історичних понять і закономірностей, забезпечує більш глибоке їх засвоєння. Наочне навчання розвиває спостереження, уяву, пам'ять і мову учнів, підтримує постійний інтерес до історичного минулого [18, 11].

На основі безпосереднього сприйняття предметів чи за допомогою зображень (наочності) у процесі навчання в учнів формуються образні уявлення і поняття про історичне минуле. Принцип наочності сформулював і обґрунтував в XVII ст. Я. Коменський: «...усе, що тільки можна уявляти для сприйняття почуттями, а саме: видиме - для сприйняття зором, те, що почуте, - слухом, запахи - нюхом, те, що смакує, - смаком, доступне дотику - шляхом дотику. Якщо які-небудь предмети відразу можна сприйняти декількома почуттями, нехай вони відразу схоплюються декількома почуттями». До умовно-графічної наочності звертався, навіть раніше від Я. Коменського, М. Монтень (опис системи виховання у праці «Досліди»). Педагогічний словник визначає наочність як один із принципів навчання, заснований на показі конкретних предметів, процесів, явищ. Під засобами навчання розуміють предмети, прилади чи їх сукупність, яка необхідна для здійснення чого-небудь. Таким чином, під засобами наочності в широкому сенсі мається на увазі все те, що можна сприймати за допомогою зору (зображення на екрані,

макети, картини і т. п.), слуху (звукзапису), інших органів чуття.

Під час вивчення історії використовуються багатоманітні наочні засоби. Спираючись на праці методистів, можна виділити три великі групи наочних засобів навчання: предметна (справжні речові пам'ятки минулого), образна (образотворчі засоби) і умовно-графічна наочність.

Існує різноманітна класифікація наочності, зокрема:

1. за характером використаного матеріалу – документальні і художні засоби навчання;
2. за видами сприйняття – зорові, зорово-слухові, слухові;
3. за способами подання матеріалу – технічні і нетехнічні, статичні і динамічні;
4. за організаційними формами – демонстраційні і роздаткові;
5. за технікою виконання – друковані, екранні, саморобні.

Лише сукупність декількох критеріїв всебічно характеризує кожен із засобів навчання історії, переконуючи в неможливості створити прийнятну класифікацію лише за однією якоюсь ознакою [20,13-17].

Особливим видом наочних засобів навчання є графічна, чи умовно-графічна, наочність. Графіка - це накреслення письмових чи друкованих знаків, букв; зображення живої мови письмовими знаками. До групи умовно-графічних наочних засобів входять крейдові малюнки й аплікації, історичні карти, схеми, локальні схематичні плани, таблиці, графіки і діаграми. Ці засоби відбивають кількісні і якісні сторони історичного процесу, розміщення історичних фактів у просторі, істотні ознаки фактів, причинно-наслідкові зв'язки і закономірності. Тим самим вони сприяють формуванню у школярів умовних, символічних образів минулого і теоретичних уявлень. У цілому пріоритетом у розробці засобів навчання історії в останні роки стали посібники, орієнтовані на самостійну (індивідуальну і групову) роботу учнів, диференціацію їх навчальної діяльності. Насамперед це завдання реалізувалось у випуску друкованих видань: збірників пізнавальних задач і тестів, робочих зошитів, тематичних посібників з методичними вказівками. З

метою підвищення якості навчання, графічна наочність повинна відповідати таким вимогам:

- відповідність наочного засобу змісту досліджуваного матеріалу;
- неперевантаженість об'єктами для запам'ятовування;
- чіткість зображення;
- широка гама кольорів зображення тощо.

Поряд із друкowanими засобами умовно-графічної наочності широко використовуються в навчанні історії схеми, таблиці, діаграми, які складаються вчителем на дошці чи плівці, а учнями в зошитах.

Розглянемо детальніше сутність кожного з вище перерахованих засобів наочності, щоб дійсно переконатися не тільки в можливості роботи з ними, а й необхідності.

Схема – креслення, що відображає суттєві ознаки, зв'язки і відносини історичних явищ. Використовуються для наочного порівняння явищ, що вивчаються, показу тенденції їхнього розвитку, а також для систематизації історичних знань Існує декілька видів схем – ті, які відображають структуру поняття за його ознаками або явища за його складовими, схеми еволюції, ієрархічні та логічні. Перший вид схем дає можливість ознайомитися з різними аспектами явища, має вигляд «коробочки»[19,181].Схеми еволюції відбивають етапи розвитку подій, явищ чи процесів у вигляді сходинок. Якщо потрібно передати певний порядок, послідовність елементів структури явища, процесу, ознак використовують ієрархічну схему, яка найчастіше має вигляд сходинок, послідовно поєднаних стрілками ознак. Нарешті логічні схеми – це графічні зображення, що відбивають процес, містять його складові, що впливають одне з іншого, наприклад причинно – наслідкові зв'язки між подіями, явищами чи поняттями.

Популярний засіб наочного навчання є опорний конспект. Однак до сьогодні відсутнє єдине розуміння, єдине визначення даного дидактичного засобу. Типів опорних конспектів може бути кілька, визначення опорного конспекту бажано мати одне. Для цього звернемося до групи термінів. Опора

- сила, на яку можна опертися; підтримка, допомога. Опорний сигнал - умовний знак для передачі якого-небудь повідомлення, розпорядження, команди. Опорний сигнал - засіб наочності (схема, малюнок, креслення, криптограма), що містить необхідну для довгострокового запам'ятовування навчальну інформацію, оформлену за правилами мнемоніки (мистецтво запам'ятовування).

Знак - предмет, позначка, зображення, які вказують на що-небудь, підтверджують щось; зображення з відомим умовним значенням. Символ - умовне позначення якого-небудь предмета, поняття або явища. Піктограма - умовний малюнок із зображенням яких-небудь дій, подій, предметів; засіб передавання інформації зображенням предметів, подій та дій за допомогою умовних знаків та графічних образів. Піктографічний лист - примітивний рисунковий лист, у якому предмети і дії зображувались за допомогою поєднання їхніх малюнків. Використовується як прийом навчання особливо на уроках історії.

Ідеограма - письмовий знак, що позначає (на відміну від букви) не звук якої-небудь мови, а ціле слово, корінь, певне поняття. Конспект - стислий письмовий виклад чи короткий запис змісту чого-небудь [19,185].

Одним з найбільш дієвих засобів оптимізації навчального процесу на уроках історії є таблиці. Під таблицею розуміють перелік, згрупування різних об'єктів чи явищ, графічно розташованих у найкращому для сприйняття порядку: правильними рядами, колонками, стовпчиками, в певній системі і послідовності відповідно до теми і завдань. Очевидно, що таблиці є перехідною ланкою від звичайного тексту до ілюстрації, але, зважаючи на їх важливу роль, визначаються як графічні засоби наочності. Таблиці поділяються на групи за змістом матеріалу та за формою його викладу.

Види таблиць за змістом: 1) конспективно – довідкові (показують причинно – наслідкові зв'язки); 2) порівняльні (показують особливості історичного об'єкту, події чи явища); 3) хронологічні і синхроністичні (дають змогу встановлювати послідовність фактів).

Види таблиць за формою викладу матеріалу: 1) текстові (містять графи, заповнені лише текстовим матеріалом); 2) цифрові (з графами, заповненими цифровим матеріалом), 3) таблиці з використанням діаграм, графіків, схем, різні графічні позначки); 4) таблиці з використанням ілюстрацій (з малюнками у графах); 5) комбіновані (містять у графах, крім текстового матеріалу, інформацію у вигляді цифр, умовно–графічної наочності, ілюстрацій).

Тематичні таблиці містять однорідні факти, в такій таблиці, як правило, три стовпчики: причини події; основні етапи; наслідки. Різновидом тематичної є узагальнююча таблиця, яку складають протягом цілої теми чи розділу, розкриваючи зв'язки чи тенденції розвитку в конкретний період.

Порівняльні таблиці, аналогічні чи протилежні, сприяють виявленню відносин подібності і відмінності між ними. Існують ще й таблиці розвитку, які виявляють якісні чи кількісні зміни, динаміку окремих історичних явищ.

Варіантами таблиць є діаграми, що показують кількісні відносини між окремими явищами чи етапами розвитку одного явища.

Наступним видом наочності є графіки – поєднання ліній, букв, які дозволяють скласти первинне враження про події, явища, процеси, які є масштабними і потребують багатоаспектного розгляду.

Крім перерахованих вище засобів навчання, важливе місце посідає історична карта. Спробуємо розібратися наскільки робота з нею є актуальною, корисною і потрібною. Історична карта - це зображення поверхні Землі або її частини на площині у зменшеному чи збільшеному вигляді, що відображає особливості природи та суспільства у будь–який момент розвитку людства, що зазвичай передують сучасності [16,8]. Шкільна історична карта слугує для наочного просторового зображення тих подій, явищ та процесів, знайомство з якими відбувається лише в рамках викладання історії. Існують такі види історичних карт:

- 1) загальні або основні – відображають історію країни в якісь моменти історичного розвитку. Загальні карти включають дані про кордони, міста, про торгові шляхи й промислові центри, про розселення народів,

місця історичних подій, їх демонстрування можна доповнювати показом географічної карти, на якій позначено залізничні шляхи, ріки, озера;

- 2) оглядові карти – відображають історичні події, територіальні зміни за певний період, відбивають ряд послідовних моментів розвитку історичних явищ. З допомогою цих карт легше розкривати динаміку історичного процесу, ті чи інші зміни за якийсь відрізок часу, хід воєнних дій, розвиток промисловості за певний період;
- 3) тематичні карти – присвячені окремим подіям, окремим етапам історичних процесів. Вони розвантажені від деталей, які не стосуються теми, і дають змогу краще вивчити окремі сторони суспільного життя, дати характеристику країни в ту або іншу епоху, охарактеризувати соціальні рухи, війни, міжнародні відносини. Тематичні карти здебільшого застосовуються в старших класах;
- 4) схематичні карти (карти-схеми) - різновид тематичних карт . В них нерідко дано тільки кордони країни та спеціальні схематичні й умовні позначення, які показують суть внутрішніх зв'язків і закономірностей явищ, що вивчаються (наприклад, карти-схеми «Розподіл світу між окремими імперіалістичними державами і монополіями») [16,8].

Історичні карти відрізняються від географічних. Звичні для учнів кольори географічних карт мають інше значення на історичних картах. Інша особливість історичних карт – розкриття динаміки подій і процесів. На географічній карті все статично, а на історичній легко відстежити динаміку виникнення держави, зміна її території, чи шляхи руху військ, трогових караванів. Пересування людей, військові удари на карті показують стрілками, місця боїв - схрещеними мечами, райони повстань – крапками або вогнищем.

Існує ще одна класифікація історичних карт: 1) за охопленою територією (світові, материкові, карти держав); 2) за змістом (оглядові, узагальнюючі, тематичні); 3) за масштабом (великомасштабні, середньо- і дрібномасштабні) показують події певного періоду.

Різновидом карт є карти-схеми, контурні карти, аплікації, які створюються найчастіше власними руками, але це не прояв відсутності матеріального забезпечення, а виявлення творчого підходу до навчання; схематичні плани, які відображають історичні явища в значно більшому масштабі, ніж карти, і дають уявлення про просторове співвідношення. Схематичні плани можна класифікувати так: економічні, соціально – політичні, культурно-історичні, військово-революційні історичні схеми.

Аплікації - це вирізані по контуру з паперу чи картону і розфарбовані зображення типових для досліджуваної епохи предметів чи представників різних суспільних груп: силуетні малюнки людей, знаряддя праці і зброї, зображення тварин, будинків; символи більш широкого змісту в порівнянні з тим, що безпосередньо зображено. Такі зображення-символи допомагають створити більш чіткі уявлення про досліджувані події і явища.

Таким чином, наочні засоби навчання є досить цікавою і багатогранною проблемою. Її розглядали такі відомі педагоги як Коменський, Монтень, Ушинський, але не зникла цікавість до наочних засобів навчання і в наш час. Останнім часом великий інтерес у науковців, вчителів та методистів викликають умовно-графічні методи навчання.

Умовно-графічні методи мають декілька видів: історичні карти, карти-схеми, схеми, таблиці, графіки, діаграми, опорні конспекти, аплікації. Кожен з видів є цікавим, має свої переваги, але на жаль і деякі недоліки про що піде мова далі. У підрозділі було звернено увагу на теоретичний бік проблеми, наведено класифікацію засобів наочності.

1.2. Методика роботи з умовно-графічною наочністю як альтернативний спосіб організації самостійної роботи на уроках історії

Застосування умовно-графічної наочності на уроках всесвітньої історії – досить актуальне питання, яким займається багато сучасних вчителів та методистів (Ковалевська Л. В., Желіба О. В.). Методи роботи з умовно-графічною наочністю традиційно розглядаються через такі складові: мета даного методу роботи; тривалість, діяльність учителя; діяльність учня; приклади. Велику роль для підвищення пізнавального інтересу учнів до історії та розумового розвитку мають малюнки крейдою на дошці. Для кращого розкриття складних понять і для кращого закріплення їх у пам'яті буває необхідно по ходу уроку зробити рисунок, накреслити схему, графік, діаграму, карту. Отже, вчитель повинен володіти технікою рисунка на дошці [19,176-177]. У поєднанні з малюнком можуть застосовуватися аплікації.

Не можливо недооцінювати значення історичної карти на уроках всесвітньої історії. Локалізація історичних явищ, характеристика географічного середовища, в якому відбувалася подія, як вже зазначалося, є важливою умовою конкретизації історичного матеріалу. Конкретне середовище - це одна з неодмінних і найважливіших умов життя суспільства, воно може прискорювати або затримувати історичний процес. Географічне середовище надає певної індивідуальності історичним подіям тощо.

Історична карта - це один з найзручніших наочних засобів. Звертаючись до карти, вчитель повинен спиратися на наявні вже в учнів навички роботи з нею. Так, школяр вже має уявлення про те, що карти зображують місцевість у певній проекції та масштабі; йому знайомі умовні знаки карти (зображення рельєфу, рік, гір), таблиці умовних знаків. Показ на карті вчитель обов'язково супроводжує словесним поясненням. Перед демонстрацією карти необхідно ознайомити учнів з нею, пояснити її специфічні умовні позначення. Щоб навчити школярів орієнтуватися в історичній карті, вчитель, ознайомлюючи клас з кожною новою картою, фіксує їх увагу на відомих вже їм об'єктах, привчає працювати водночас з географічною й історичною картами. При цьому слід уміло будувати перехід від вже відомого до вивчення нового, порівнюючи одне з одним, фіксуючи увагу учнів на тих змінах, які

відображено на карті. Можна використовувати карти з так званими аплікаціями (кольоровими силуетами, знаками), «живі» карти (фізико-географічні з наколотими прапорцями). Історична карта допомагає учням у виконанні тематичних завдань (наприклад, нанести на контурні карти шлях «з варяг у греки»). Основним змістом роботи учнів з картою має бути її осмислення, а тому й навчальні завдання повинні передбачати аналіз (порівняння двох різних карт, аналіз тематичних карт в підручнику або атласі) [22,6-13].

У старших класах доцільно застосовувати схематичні плани. Вони відображають історичні явища в значно більшому масштабі, ніж карти, і дають уявлення про просторове співвідношення. Це допомагає детальніше вивчати історичні факти, краще їх конкретизувати. Карту ж слід використовувати для глибшого аналізу історичного матеріалу, щоб допомогти учням краще зрозуміти хід історичних подій, історичні та причинні зв'язки й закономірності. В ході викладання історичного матеріалу у формі розповіді карта є засобом конкретизації, а в ході розбору й узагальнення - засобом пояснення історичного явища. Розповідаючи про селянські війни, про об'єднання країни тощо, слід обов'язково звертатися до карт. Карта дає велику користь і при закріпленні матеріалу, а також в ході його повторення (див. додаток А).

Результатом опрацювання історичної карти є формування в учнів таких знань і вмінь:

- знати, що назва карти відбиває тему та її основний зміст; що історична карта відбиває дійсність у певний хронологічний період; на ній южуть бути показані події, які відбувались у різні часи; явища, що змінювались, можуть зображуватися на одній історичній карті, при цьому послідовність у часі передається як сусідство в просторі; карти мають масштаб; умовні позначки розшифровуються в легенді карти;

- вміти пізнавати і називати зображений на карті географічний простір; визначати послідовність і час відображених на карті подій; (правильно читати

й описувати словами відбиту на карті дійсність; передавати зміст карти графічними засобами; зіставляти позначені на карті явища; порівнювати розміри територій; порівнювати відстані на карті з відомими відстанями; виділяти зміни в території, нові риси в господарстві; застосовувати карту при аналізі причин і наслідків подій; аналізувати соціально-економічний, політичний розвиток народів світу; зіставляти і систематизувати дані декількох Історичних карт; зіставляти різномасштабні карти і плани [17,9-13].

Карти-схеми допомагають розкрити внутрішні зв'язки досліджуваних подій і явищ. Ці карти на фізико-географічній основі відтворюють схематично, у спрощено-узагальненому вигляді яку-небудь одну подію чи явище

Контурні карти дають можливість засвоїти і закріпити знання, виробити нові уміння і навички роботи з історичною картою. Це важливий засіб практичного навчання історії, розвитку пізнавальної діяльності учнів. Робота з контурними картами дає результат лише в тому випадку, якщо вона ведеться цілеспрямовано і систематично.

Контурні карти застосовуються для закріплення нового матеріалу на уроці; для відпрацювання вивченого на попередніх уроках із застосуванням довідкових посібників чи без них; для контролю знань у вигляді виконання на карті історико-географічних завдань. Одна контурна карта може використовуватися при вивченні декількох тем. У цьому випадку оцінюється кожен етап заповнення карти учнями.

Існують обов'язкові правила під час роботи з картою, які учні старших класів повинні добре знати, вони мають такі положення:

- 1) стійте праворуч від карти, указку тримайте у лівій руці;
- 2) показуючи на карті населений пункт, торкніться кінцем указки до відповідної крапки і назвіть географічні орієнтири;
- 3) показуючи державу, проводьте по карті указкою відповідну лінію і називайте орієнтири;
- 4) як орієнтири використовуйте знайомі географічні об'єкти (гори, ріки, моря), а також історико-географічні позначення (міста, держави);

5) річки показуйте від витoku до гирла;

б) показуючи на карті об'єкти, говоріть «північніше», «південніше», «на захід», «на схід». Уникайте слів «вище», «нижче», «справа», «зліва».

Загальні правила використання історичної карти в навчанні можуть бути зведені до таких положень:

- жодного уроку історії без карти чи інших картографічних засобів;
- використання карти доцільне і необхідне на всіх етапах навчання: при вивченні нової теми, при закріпленні й узагальненні вивченого, при перевірці знань і умінь школярів;
- паралельно з формуванням знань на основі карти треба навчати школярів прийомам навчальної роботи з різними типами картографічних посібників;
- при переході від однієї карти до іншої забезпечується наступність між ними, або співвіднесення із загальною картою, чи характеристикою їхніх часових відносин;
- робота з настінною і настільною картами по можливості ведеться паралельно і скоординовано;
- постійним компонентом домашніх завдань з історії є робота школярів з контурною картою над питаннями нової навчальної теми [16,8-9]. Але необхідно стежити, щоб карта для учнів не стала тим «місцем тортур», а була помічником і порадиником.

Ще один вид наочності – схема, яка використовується для наочного порівняння явищ, що вивчаються, показу тенденцій їхнього розвитку, а також для узагальнення і систематизації історичних знань, пояснюючи матеріал, учитель послідовно креслить на дошці елементи і позначає зв'язки між ними (наприклад, стрілками). Поступово створення схеми полегшує її розуміння. За допомогою схеми вчитель демонструє ланцюжок своїх міркувань. Самостійне або групове креслення чи заповнення схеми можливе при організації перетворюючої пізнавальної діяльності учнів. Складання учнями схем на основі нового тексту, декількох джерел дозволяє говорити про творчий рівень діяльності учнів. Учні бажано навчити складати різні типи схем, насамперед

таких, що відбивають структуру поняття за його ознаками або явищами.

Якщо треба передати певний порядок, послідовність елементів структури явища, процесу, ознак тощо використовують ієрархічну схему, при вивченні динамічних фактів можна застосовувати еволюційний вид схем. Доречним є застосування логічних схем, адже вони відбивають процес, містять його складові, що впливають одне з іншого, наприклад причинно-наслідкові або інші зв'язки між подіями, явищами чи поняттями.

Схеми можуть використовуватись у заповненому вигляді для систематизації, узагальнення чи повторення інформації, або пропонуватись учням для самостійного заповнення. Варто пам'ятати, що учні або вчителі повинні, складаючи схему, намагатись максимально наблизити її форму до змісту навчального історичного матеріалу, який в ній відбито. Також важливо, щоб заповнення схеми йшло за правилами «читання»: зверху до низу і зліва направо [23,75-77].

Робота з ще одним видом наочності, таблицями, дає змогу швидше, легше, ґрунтовніше засвоїти історичні знання та сформувані міцні інтелектуальні вміння й навички. За допомогою таблиці значно легше: а) відібрати найбільш яскраві та важливі дані про історичні явища і об'єкти в конкретному матеріалі, порівняти їх з аналогічними явищами; б) виділити основні етапи розвитку історичного явища, порівняти його з аналогами, тобто висвітлити в найбільш стиснутій формі динаміку явища, в) окреслити хронологічну послідовність та синхронність історичних явищ чи їх етапів, г) подати відібраний і систематизований матеріал у найлегшій для сприйняття формі, д) отримати навички аналізу цифрового матеріалу чи умовних співвідношень, е) пояснити та усвідомити абстрактні поняття та зв'язки [11,33].

Очевидно, що прийоми роботи з таблицями дещо відрізняється від роботи з іншими видами умовно-графічної наочності. В 10-11 класах можна виділити такі прийоми роботи з таблицями:

1.Сприйняття нового матеріалу у готовій формі (у процесі викладу

нового матеріалу учитель опирається на дані певної таблиці, яка може бути розміщена на стенді, на екрані як проекція діафільму, в підручнику чи посібнику як ілюстрація). Цей прийом, як і наступні має кілька етапів: 1) оголошення назви теми таблиці (розкриває її зміст); 2) акцентування уваги на основних графах і одиницях виміру таблиці; 3) посилення на характерні показники, відмічені в таблиці; 4) формулювання загальних висновків. Зважаючи на важливість і доступність матеріалу, основні дані таблиці учні можуть перенести до своїх конспектів.

2. Сприйняття нового матеріалу у формі таблиці, що розгортається паралельно з викладом матеріалу. Викладаючи новий матеріал, учитель опирається на дані певної таблиці, яка створюється паралельно цьому викладу. Методичне завдання таких таблиць – у процесі їх створення домогтися максимальної активізації пізнавальної діяльності учнів, які слідкують за логікою викладу вчителя, осмислюють її. Якщо ж учні не зрозуміли мисленневих операцій, результати котрих закріплюються в таблиці, не пов'язують ті чи інші поняття з конкретними фактами, то використання таблиць не дасть позитивного ефекту. Бажано, щоб учні переносили такі «рухомі» таблиці до своїх конспектів, що підвищить міцність здобутих знань. Вони переважно накреслюються вчителем на дошці. Щоб зекономити час і надати їм більш естетичних форм, можна їх удосконалити: зробити невеликі картонні сектори таблиць, які в процесі викладання нового матеріалу розміщуються на дошці чи стенді. За допомогою епідіаскопа гарно виготовлені таблиці можна проектувати на екран, надаючи їм «рухомості», прикриваючи шматком паперу ту частину таблиці, про матеріал якої вчитель ще не повідомляє.

3. Складання таблиць учнями на уроці на основі нового матеріалу задля його закріплення. Задля закріплення і узагальнення нового матеріалу учитель може дати учням завдання законспектувати основні, ключові дані нових знань у вигляді таблиці. Ефективність таких таблиць особливо велика, адже в їх складанні беруть участь учні. Для цього вони повинні чітко засвоїти правила

читання таблиць і вміти користуватися ними. Під керівництвом учителя вибираються заголовки таблиці, в ході обговорення визначаються найбільш оптимальні відповіді та заносяться у конспекти.

4. Систематизація навчального матеріалу у формі таблиці під час виконання домашнього завдання - прийом, аналогічний попередньому. Різниця лише в тому, що учень має самостійно скласти таблицю. В сильних класах учні можуть скласти всю таблицю самостійно лише на основі назви, в слабших – разом з учителем визначити заголовки таблиці.

5. Самостійне засвоєння нового матеріалу, поданого у вигляді таблиць. Домашнє завдання учні можуть виконувати на основі готової таблиці, розміщеної в підручнику чи посібнику.

6. Проведення усної перевірки учнів з опорою на матеріал таблиць. Розповідаючи домашнє завдання, учень опирається на дані таблиці, яка може бути і розміщена на стенді, на дошці, на екрані як проекція епідіаскопа чи діафільму. Вміння посилається на дані таблиць привчить учнів до доказовості у своїх відповідях.

7. Проведення письмової перевірки учнів через складання таблиць – в слабших класах таку роботу можна проводити лише на основі набутого досвіду складання аналогічної таблиці, в сильніших без нього [11,34].

Робота в концетрах (парах) – передбачає самостійне вивчення частини теми, що подана у вигляді умовно-графічної наочності, виконання завдання, обговорення його з однокласниками. Самостійно учні повинні скласти порівняльні таблиці, що навчає їх більш активно працювати над предметом. Після виконання завдання вони повинні пояснити, чому виділили питання. Складання синхроністичних таблиць повинно полегшити учням аналіз і порівняння даних синхроністичних подій. Учні повинні самостійно виконувати завдання, вміти представити результати своєї роботи класу і пояснити, чому вони занесли до таблиці саме ці події. Щоб визначити рівень наявних знань та вмінь учнів можливе виконання аналітичної роботи з стрічкою часу, графіками, діаграмами, схемами, таблицями – учні самостійно

виконують завдання. При великій творчій активності учнів їм можна запропонувати провести соціологічне дослідження, при цьому учень самостійно складає питання, а результати анкетування учні можуть оформити у вигляді стовпчикових діаграм, при виконанні таких завдань можлива групова робота.

При розгляді досить специфічних тем, наприклад революцій, які складаються з безлічі подій, політичних сил, виникає бажання поглянути на ці події «зверху», продуктивною формою роботи в таких випадках може бути графік. Можливі три варіанти використання графіків на уроці:

- 1) при поясненні матеріалу (вчитель пояснює новий матеріал і паралельно накреслює графік на дошці, діти переносять його в робочі зошити);
- 2) при самостійному вивченні учнями нового матеріалу(графік завчасно накреслюється на дошці і передається дітям протягом заняття; школярі отримують завдання, використовуючи підручник чи додаткову літературу як джерело інформації, пояснити, що позначають цифри, букви і лінії на графіку);
- 3) при організації контролю (графік завчасно накреслюється на дошці чи роздається в роздрукованому варіанті, завдання учнів – не користуючись підручником чи записами в зошиті, визначити, що означають на графіку цифри, букви і лінії [2,23] (див. додаток Б).

Отже, до загальних вимог роботи з умовно-графічною наочністю слід віднести знання специфіки і дотримання правил роботи з засобами загального користування та засобами індивідуального користування [14,22]. Аналіз груп методів роботи з умовно-графічною наочністю, які виділено на основі класифікації за дидактичною метою, дозволяє зробити ряд висновків: методи роботи з умовно-графічною наочністю можуть бути задіяні практично на всіх основних етапах уроків; на всіх типах уроків; на всіх етапах самостійної навчальної діяльності учнів; відбір та практичне застосування наочних методів повинні відбуватися згідно із завданнями навчання та особливостями змісту навчального історичного матеріалу. Систематичне та планомірне навчання

учнів ефективних прийомів пізнавальної діяльності за допомогою засобів умовно-графічної наочності призведе до розвитку пізнавальних умінь та здібностей учнів до рівня самостійного пошуку і творчого застосування історичних знань і методичних прийомів у процесі навчання та суспільній практиці. При порівняно невеликій затраті навчального часу не лише сильні, а й слабкі учні оволодівають фактичним матеріалом: запам'ятовують зміст і співвідношення історичних фактів, засвоюють хронологічний та статистичний матеріал, який спонукає учнів до глибокого розуміння суті історичного процесу.

Разом із засвоєнням історичних фактів учні опановують методи навчання й отримують таким чином певну пізнавальну самостійність. Завдяки систематичному використанню методики викладання за допомогою засобів умовно-графічної наочності у школярів формуються узагальнюючі вміння, що дозволяють їм самостійно розробляти нові дослідницько-пошукові шляхи здобуття нових знань.

РОЗДІЛ 2. Практичне застосування елементів наочності у навчанні історії

2.1. Система завдань на застосування умовно-графічної наочності в організації самостійної роботи з теми «Перша світова війна (1914-1918 роки)»

Вступний урок курсу всесвітньої історії у 10-му класі «Світ на початку ХХ ст.» передбачає висвітлення передумов розгортання Першої світової війни.

Аналізу даних передумов активно сприятиме таблиця.

Таблиця 1.

«Територіальний поділ світу напередодні Першої світової війни»

Найбільші колоніальні країни	Колонії		Метрополії	
	Територія (тис. км.2)	Населення (млн. чол.)	Територія (тис. км.2)	Населення (млн. чол.)
Велика Британія	33,5	393,5	0,3	46,5
Росія	17,4	33,2	5,4	169,4
Франція	10,6	55,5	0,5	39,9
Німеччина	2,9	12,3	0,5	64,9
США	0,3	9,7	9,4	97
Японія	0,3	19,2	0,4	53
Разом	65	523,4	16,5	437,2
Інші території			Територія (тис. км.2)	Населення (млн. чол.)
Колонії інших держав			9,9	45,3
Напівколонії			14,5	361,2
Інші незалежні країни			28	289,9
Всі країни			133	1657

При роботі з порівняльною таблицею, реалізовується згаданий метод роботи в концетрах (парах). Щоб проаналізувати дані таблиці самостійно, учням слід відповісти на ряд запитань:

1. Назвіть найбільші колоніальні країни світу початку ХХ ст. і їхні найбільші колонії.
2. Чому колоніальні системи досягли апогею свого розвитку саме на початку ХХ ст.?
3. Обчисліть співвідношення між територіями колоній та метрополій, між населенням колоній та метрополій. Які колоніальні країни могли вважати себе «обділеними»?
4. Яким чином такі країни могли вирішити питання на власну користь?

Для досягнення ефективних результатів при організації самостійної роботи учня з даної теми можна запропонувати скласти тематичні, синхроністичні, порівняльні таблиці, які сприяють оволодінню предметними

КОМПЕТЕНТНОСТЯМИ.

Таблиця 2.

«Головні події Першої світової війни»

Рік	Західний Фронт	Східний фронт	На Морі	Середній Схід	Політичні Події

Метод «Список пропозицій» ставить за мету формування в учнів власної думки, презентувати цю думку та вислуховувати думки однокласників, завершальним етапом завдання може бути виготовлення масштабної настінної таблиці з альтернативним вирішенням проблеми.

Таблиця 3.

«Як можна було уникнути початку Першої світової війни?»

Пропозиції	Позитивні сторони	Негативні сторони

Для того, щоб створити враження про вплив Першої світової війни на подальший розвиток провідних країн світу, можна підготувати порівняльну таблицю.

Таблиця 4.

«Наслідки Першої світової війни для провідних індустріальних країн світу»

Країни	Людські втрати	Територіальні зміни	Економічне становище	Зовнішньо-політичне становище	Нововведення
США					
Велика Британія					
Франція					
Німеччина					
Італія					
Іспанія					

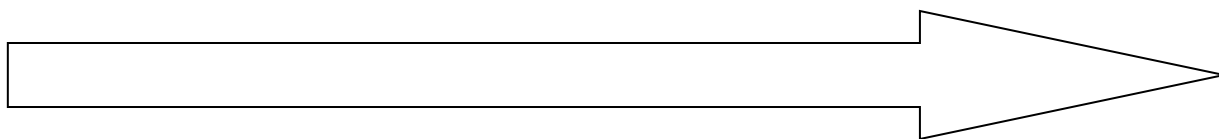
Висновки					
----------	--	--	--	--	--

Для перевірки рівня знань з хронології засобами умовно-графічної наочності, можна запропонувати завдання, які передбачають роботу з стрічкою часу, по темі «Перша світова війна» можна запропонувати такі запитання:

- 1) відмітити на стрічці часу дати найголовніших подій 1914 ;
- 2) відмітити на аналогічній стрічці часу дати найголовніших подій 1915-1918 років;
- 3) зробіть коротку анотацію подій.

Схема 1.

«Стрічка часу»

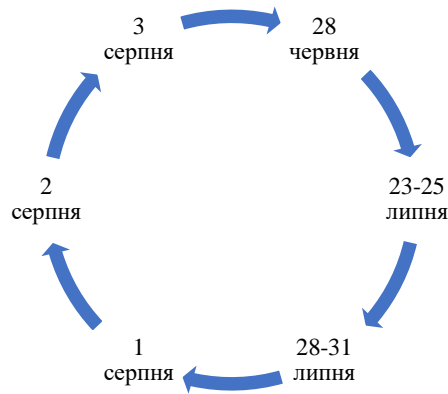
Одним з найцікавіших та інтригуючи засобів умовно-графічної наочності є діаграми. Старшокласникам бракує ілюстрацій та кольорових схем, а вони такі необхідні для психологічного розвантаження. З даної теми можна запропонувати заповнити прогалини у циклічній діаграмі.

Завдання:

1. За наявними датами відтворити події.
2. Висловіть власну думку щодо міжнародних відносин на початку війни у 1914 році.
3. Напишіть коротку замітку до уявного періодичного видання тих часів на основі встановлених фактів.

Діаграма 1.

«Перші дні війни-1914 р.»

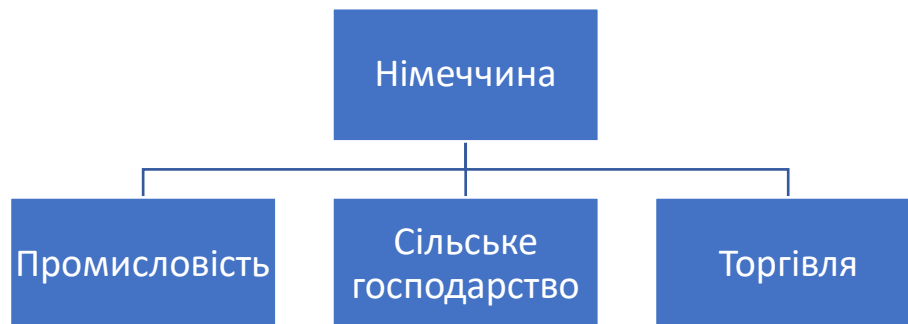

Старшокласникам доцільно пропонувати завдання на складання структурних та логічних схем. Структурна схема може відображати будь -які події притаманні певному факту, події чи явищу, полегшуючи створенню комплексних уявлень.

При складанні вичерпної схеми, передбачається самостійна робота учнів з додатковою літературою.

Схема 2.

«Економічне становище Німеччини перед Першою світовою війною»

Уроки з військовими битвами та баталіями важко уявити без схематичного зображення, хоч опорні схеми у старших класах використовуються менше, чим в середніх, але цей вид роботи не можна відкидати. У темі «Перша світова війна» багато бойових сутичок, тож можна при перевірці знань використовувати опорні схеми.

Завдання можуть бути на побудову чи відтворення подій за схемою. На початкових етапах роботи з даним видом наочності можна застосовувати

пам'ятки наступного типу:

1. Яка подія зображена, що варто додати?
2. Що відбувалося в місцях позначених знаком «?»?
3. Якщо вважаєте, що чогось бракує в опорній схемі – додайте.
4. Які події передували битві?

Прикладом опорних схем може бути безліч подій, потрібно лише застосовувати ерудицію та враховувати чого вимагають обставини.

2.2. Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи шляхом виконання завдань з умовно-графічного циклу наочних методів навчання

Методика роботи з умовно-графічною наочністю на уроках історії повинна ґрунтуватися на основі досягнень сучасної психології, дидактики, враховувати рівень розвитку сучасних засобів навчання, орієнтуватись на дидактичні завдання, які слід вирішити на тому чи іншому уроці. Так, сучасна психологічна наука наголошує на потребі розподілити обробку навчальної інформації : розвантажити словесно-мовний канал обробки інформації, завантажити візуально-просторовий, який у навчальному процесі майже не задіяний.

При цьому слід відзначити деякі негативні моменти використання умовно-графічної наочності в організації самостійної роботи, які можуть виникнути внаслідок зловживання методами та засобами навчання:

1. великий обсяг часу, що виділяється на самостійне проблемно-пошукове навчання, може бути причиною перевантаження учнів, зниження у слабких учнів інтересу до навчання, оскільки сильніші учні, що природно, будуть активніші, і ініціативніші, пригнічуючи ініціативу слабших, тому необхідний виважений підхід вчителя до розподілу завдань.
2. зловживання даною методикою формує схематизм історичного мислення у школярів.

На сучасному етапі вчителі приділяють недостатню увагу до методики викладання історії засобами умовно-графічної наочності як самостійно, так і при організації самостійної роботи. З метою подолання цього необхідно взяти низку заходів:

1. запровадити в шкільні програми з історії критерії оцінювання вмій роботи учнів з умовно-графічною наочністю.
2. під час підготовки підручників та посібників з всесвітньої історії для старших класів звернути належну увагу на ілюстрування їх засобами умовно-графічної наочності.
3. до історичних хрестоматій включати графіки, схеми, таблиці, діаграми.
4. розробити комп'ютерні програми з навчання всесвітньої історії в старших класах з використанням засобів умовно-графічної наочності.

Для більш ефективного процесу навчання і полегшення сприйняття нового матеріалу застосовуються різноманітні засоби наочності. Оскільки предметна база історичної науки досить значна, то для її засвоєння необхідно велика кількість часу і енергії, а з використанням різноманітних зображень, карт та інших видів наочності ця діяльність стає більш цікавою і легкою.

Вчителям необхідно знати, розуміти і використовувати такі рекомендації:

- найдоцільніший варіант під час проведення уроку – це поєднання і застосування різноманітних видів умовно-графічної наочності. Можливий також і комбінований варіант, коли частину роботи з використанням наочності вчитель відводить для домашнього опрацювання, чи виконуючи завдання з слабшими учнями, роздати сильнішим вправи для самостійного виконання, якщо матеріал не складний чи частково відомий учням. Це зокрема робота з контурними картами, таблицями, схемами, підготовка графіків;
- активне застосування карт, схем, таблиць надає можливість учням не лише бути пасивними спостерігачами, а працювати разом з вчителем, ще поданий матеріал у такому вигляді, якщо в школярів більш розвинена

зорова пам'ять, сприймається й засвоюється легше, при цьому учні можуть усвідомити зв'язки між явищами й процесами, а не просто «зазубрити», те, що розповів учитель;

- робота в малих чи великих групах, під час виконання певних завдань з використанням наочності, надає можливість учням з низьким рівнем знань працювати з тими, чий рівень вищий і отримати детальну допомогу – варто лише стежити, щоб під час самостійної роботи всі учні мали завдання, які б відповідали їхнім умінням та розумовим здібностям.

У старших класах доцільно застосовувати схематичні плани. Вони відображають історичні явища в значно більшому масштабі, ніж карти і дають уявлення про просторове співвідношення. Це допомагає детальніше вивчати історичні факти, краще їх конкретизувати [5,10].

Жоден вчитель історії не може обійтися без застосування на уроці карти, тут слід ретельно продумати деталі до найменших дрібниць, в старших класах учні повинні володіти основними навичками і вміннями роботи з історичною картою, щоб поглибити ці здобутки необхідно готувати різноманітні інтелектуальні завдання: мандрівки по карті, відтворення цілісного образу події за елементами історичної карти, і найголовніше – не можна історичну карту перетворювати в те місце, біля якого учні почувають себе безпорадними і немічними, вона повинна стати помічником, радником.

Отже, можна зробити такі висновки – умовно-графічна наочність є чудовою альтернативою організації самостійної роботи учнів, але не можна звалити на плечі дітей весь процес навчання, оскільки це ніколи не сприяти формуванню повноцінної особистості, щоб правильно організувати самостійну роботу учнів засобами умовно-графічної наочності, вчитель повинен не тільки бути освіченим, а і любити свою справу по-справжньому.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши різноманітну літературу і провівши вивчення досліджуваної теми, можна підбити підсумки.

Процес впровадження у практику засобів умовно-графічної наочності та вдосконалення методики роботи з ними розпочався в 60-80-і рр. ХХ ст. У даний період засоби умовно-графічної наочності почали використовуватися у підручниках та навчальних посібниках. При цьому слід зазначити, що в порівнянні з комплексом умовно-графічних засобів у підручниках для V-VI класів підручники старших класів програють і кількісно, і якісно, тобто школа не створила умов для поступального розвитку навичок роботи учнів із наочними засобами. Розробки провідних радянських психологів, розвиток матеріальної бази шкіл цього часу дозволили розширити діапазон використовуваних видів та підвидів умовно-графічної наочності та методик роботи з ними, а застосування їх як організації самостійної роботи – новий підхід, який досить стрімко прямує в сучасну школу.

Отже, в сучасний період розпочинається масове, системне, поступальне впровадження в практику самостійне навчання, як процес підготовки різнобічно розвиненої особистості до теперішніх реалій життя, значний інтерес викликають в дослідників і застосування засобів умовно-графічної наочності. Проте процес впровадження в практику названих вище засобів навчання не можна вважати завершеним, оскільки комплекси засобів умовно-графічної наочності для старших класів в повній мірі ще не розроблені.

Оскільки сучасна освіта перебуває на стадії становлення: ще не вироблено стабільних програм з історії, відсутня можливість задіяти на повну силу сучасні навчальні технології в процесі навчання. Це становлення має завершитися створенням методики роботи з наочними засобами на уроках історії та комплексу навчальних посібників по організації самостійної роботи з історії, де будуть розміщені комплекси умовно-графічної наочності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баханов К. О. Традиції та інновації в навчанні історії в школі: Дидактичний словник-довідник. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – 108 с.
2. Бельский Э. Н. Как использовать графики при изучении революции в России // Преподавание истории в школе. – 2007. - №7. – С. 23-25
3. Бельский Э. Н. Разработка учебных заданий по истории // Преподавание истории в школе. – 2007. - №10 – С. 3-6
4. Богачик Т. Традиції та інновації у викладанні суспільних дисциплін // Історія України. – 2005. - №44. – С. 4-6
5. Бутенко Г. В. Самоосвітня діяльність учнів на уроках історії // Історія та правознавство. – 2008. - №3. – С. 5-13
6. Демиденко В. К. Удосконалення змісту і методів викладання шкільної історичної дисципліни // Історія України. – 2002. - №41. – С. 3
7. Довідник учителя історії, правознавства та етики в запитаннях та відповідях. – Х.: Ранок., 2006. – 560 с.
8. Дронова З. Є., Кравченко Т. А. Зміст самостійної діяльності учнів у контексті розвивального навчання на уроках історії. Методичні рекомендації // Історія та правознавство. – 2005. - №30(58). – С. 7-16
- a. 9.Ежова С. А. Методика преподавания истории в средней школе: Учеб. пособие для студентов. – М.: Просвещение, 1986. – 272с.
9. Задорожна Л. Навчити працювати самостійно // Історія в школах України. – 2004. - №5.- С. 7-10
10. Желіба О. Використання таблиць на уроках історії в 10 – 11 класах // Історія в школах України. – 2001. - №4. – С. 33-34
11. Желіба О. Використання таблиць на уроках історії в 10 – 11 класах // Історія в школах України. – 2001. - №5. – С. 28-32
12. Желіба О., Кропив'янський С. Всесвітня історія в документах, завданнях, графіках, схемах, таблицях // Історія України. – 2007. - №2-3
13. Желіба О. В. Методика роботи з умовно-графічною наочністю на уроках всесвітньої історії в 10-11 класах // Історія та правознавство. – 2006. -

- №16(80). – С. 1-24
14. Закон України «Про освіту» // Освіта. – 1996. – 25 квітня. – С.4
15. Козлова Н. В. Карта на уроках історії // Історія та правознавство . – 2007. - №12(112). – С. 8-10
16. Комаров І. О. Шкільна історична освіта: шляхи перебудови // Історія в школах України. – 2001, №3. – С. 9-13
17. Питання перебудови викладання історії у вищій та середній школі. - К.: Генеза, 2006. – 22 с.
18. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. – К.: Генеза, 2006. – 328 с.
19. Решетов С. Засоби умовної наочності як ефективний чинник засвоєння базового змісту програм з історії // Історія України. – 2005. - №38. – С. 13-17.
20. Медреш Є. І. історичні знання як предмет педагогічних вимірювань // Історія України. – 2006. - №37. – С. 10-12
21. Мисан В. Характеристика сучасного уроку історії // Історія України. – 2006. - №33-34. – С. 6-13
22. Никифоров Д. Н., Склярєнко С. Ф. Наглядность в преподавании истории и обществоведения – М.: Просвещение, 1978. – 319 с.
23. Осадчук Р. До проблеми організації самостійної роботи учнів у профільному навчанні // Історія в школі. – 2006. - №4. – С. 23-25
24. Осадчук Р. Особливості самостійної роботи учнів у профільному навчанні // Історія в школі. – 2007. - №7-8. – С. 13-16
25. Студеникин М. Т. Методика преподавания истории в школе: Учеб. для студ. высш. учеб. Заведений. – М.: Гуманит. изд. центр. ВЛАДОС, 2003. - 240 с.
26. Терно С. Дидактика історії чи методика навчання історії // Історія в школах України. – 2004. - №6. – С. 25